R. C. Patel Educational Trust's

R. C. Patel Arts, Commerce and Science College

Shirpur-425405, Karvand Naka, Dist.- Dhule (Maharashtra)
E-mail - principal@rcpasc.ac.in

Affiliated to: K. B. C. North Maharashtra University, Jalgaon-425001

Self Study Report (SSR): 2024 (4th Cycle)

Criteria - 3
Research, Innovations and Extension

Key Indicator – 3.3
Research Publication and Awards

Metric No. – 3.3.2 (QnM)

Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during last five years

Submitted to

National Assessment and Accreditation Council, Bangalore

R. C. Patel Educational Trust's
R. C. Patel Arts, Commerce and Science College
Karvand Naka, Shirpur 425405, Dist - Dhule, Maharashtra
☎: (02563) 299328
E-mail: principal@rcpasc.ac.in

President
Hon. Bhupeshbhai Patel
Principal
Dr. D. R. Patil

Date: 15/06/2024

Declaration

This is to declare that, the information, reports, true copies of the supporting documents, numerical data etc. submitted in these files is verified by Internal Quality Assurance Cell (IQAC) and it is correct as per the office record.

This declaration is for the purpose of NAAC accreditation of the HEI for the 4th cycle assessment period 2018-19 to 2022-23.

Place: Shirpur

Date: 15/06/2024

Dr. Sandip P. Patil
IQAC Co-ordinator
IQAC Coordinator
R. C. Patel Educational Trust's
R. C. Patel Arts, Commerce and Science College
Shirpur, Dist.-Dhule (M.S.) 425405

R. C. Patel Arts Commerce and Science College, Shirpur
R. C. Patel Educational Trust's

Dr. D. R. Patil
IQAC Chairman & Principal
PRINCIPAL
R. C. Patel Educational Trust's
R. C. Patel Arts, Commerce and Science College
Shirpur, Dist.-Dhule (M.S.) 425405

Impact Factor – 6.625

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February - 2020 Special Issue – 224 (A)

RELEVANCE OF GANDHIAN THOUGHTS

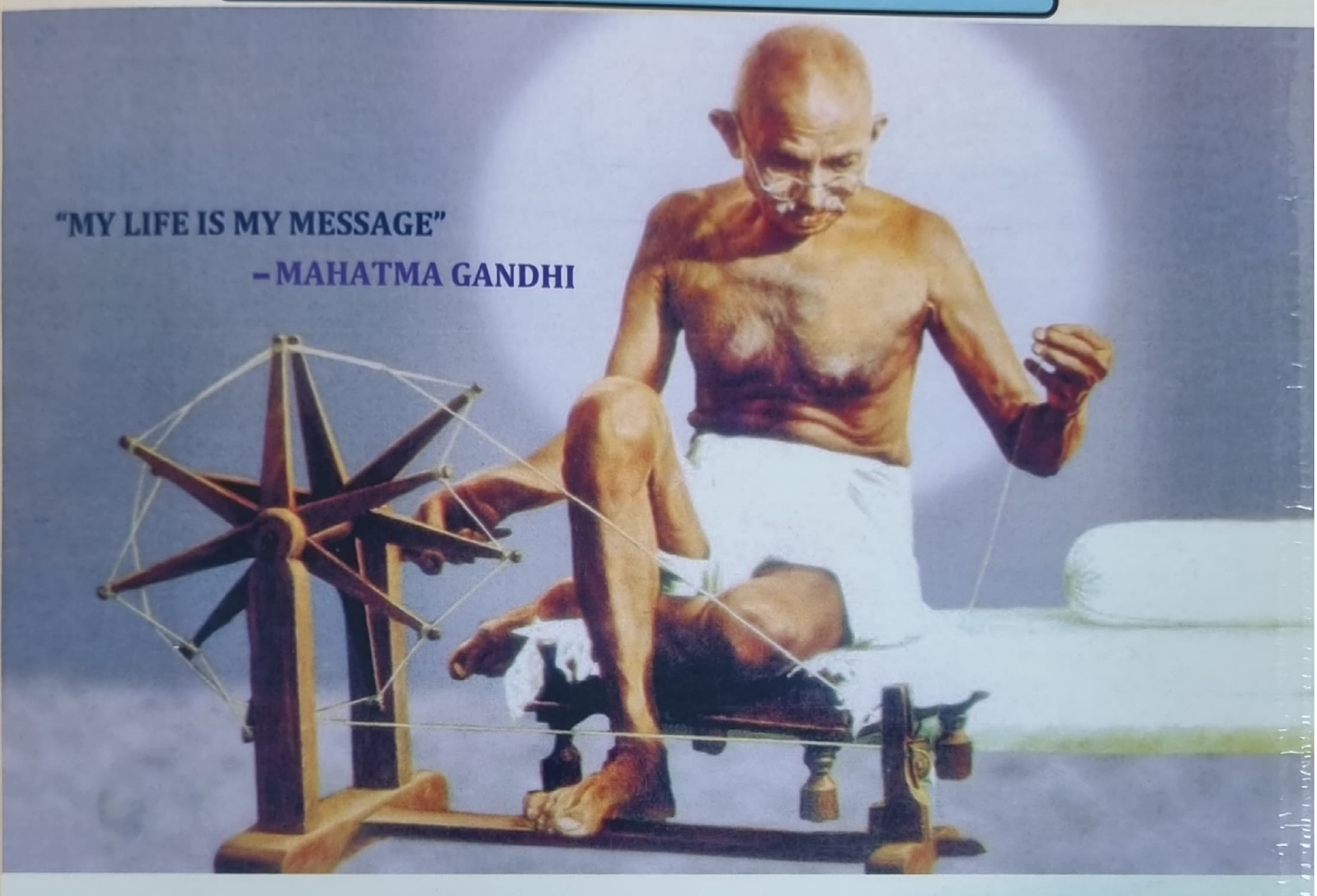

Guest Editor :
Dr. Mrs. M. V. Waykole
Principal,
Bhusawal Arts, Science and P.O. Nahata
Commerce College, Bhusawal, Dist Jalgaon.

Executive Editor :
Dr. A. D. Goswami
Vice Principal,
Bhusawal Arts, Science and P.O. Nahata
Commerce College, Bhusawal, Dist Jalgaon.

Chief Editor :
Dr. [illegible] T. Dhangar

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.625

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February -2020 Special Issue – 224 (A)

RELEVANCE OF GANDHIAN THOUGHTS

Guest Editor
Dr. Mrs. M. V. Waykole
Principal,
Bhusawal Arts, Science and P.O. Nahata
Commerce college, Bhusawal, Dist Jalgaon.

Executive Editor
Dr. A. D. Goswami
Vice Principal,
Bhusawal Arts, Science and P.O. Nahata
Commerce college, Bhusawal, Dist Jalgaon.

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 800/-

ISSN : 2348-7143
February-2020

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	लेखाचे शीर्षक	लेखक/ लेखिका	पृष्ठ क्र.
1	आज के संदर्भ में गांधी चिंतन की उपादेयता	प्राचार्य डॉ.विश्वास पाटील	05
2	गांधीजींच्या सत्याग्रहाची संकल्पना	डॉ.राहुल कापुरे	10
3	गांधीप्रणीत राजकारणाची नैतिकता (राजकारणाचे आध्यात्मीकरण)	डॉ.रेखा शेरकर	12
4	ग्राम विकासात गांधीजींचे योगदान	डॉ.बाळकृष्ण पाटील	15
5	महात्मा गांधींचे सर्वोदय तत्त्वज्ञान	डॉ.श्रेया चौधरी	18
6	महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार	प्रा. उज्वला महाजन	20
7	मुलोद्योगी शिक्षण योजना	डॉ.आनंद वाघ	24
8	राष्ट्रीय सुरक्षेतील सामाजिक समस्या व गांधी विचार	डॉ.आर.एस.पवार	27
9	महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार	डॉ.आर.एस.वानखेडे	31
10	महात्मा गांधीची स्वराज्याची संकल्पना	डॉ.रमेश शेवाळे	34
11	महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार	डॉ. जी.एन.पाटील	37
12	महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार	गायत्री रावंडले	40
13	जागतिक अरिष्टांवरील गांधी विचारांची उपुक्तता	प्रा.अशोक वसावे	42
14	राष्ट्रपिता महात्मा गांधींची ग्राम स्वराज्य संकल्पना	स्वप्रील भोसले	45
15	महात्मा गांधी आणि लोकशाही प्रक्रिया	प्रा.कमलाकर इंगळे, डॉ.के.जी.पोकळे	48
16	महात्मा गांधींची ग्राम स्वराज्य संकल्पना	डॉ.ताराचंद सावसाकडे	50
17	महात्मा गांधींची शिक्षण विषयक संकल्पना – एक विश्लेषण	डॉ.सखाराम गोरे	54
18	महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार	डॉ.व्ही.व्ही.लाडे	57
19	महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार	डॉ.विनोद मोरे	60
20	गांधीजींच्या सत्याग्रह संकल्पना	श्री.शिवाजी नेटके	64
21	महात्मा गांधींचे भारतीय अर्थव्यवस्थेसंबंधी विचार	डॉ.राजु चावके	67
22	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत महात्मा गांधींचे योगदान	अजय फड	70
23	महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार	डॉ. जयदेव देशमुख	72
24	गांधीजीप्रणीत अर्थकारण	डॉ. जयश्री सरोदे	77
25	महात्मा गांधींची विचारसरणी	प्रा.ए.एम.काळबांडे	81
26	चित्रपट माध्यमांवर महात्मा गांधींच्या विचारांचा व तत्त्वज्ञानाचा पडलेला प्रभाव	प्रा.राजविरेंद्रसिंग गावीत	84
27	राष्ट्रपिता महात्मा गांधींचा अस्पृश्यतेबाबतचा दृष्टीकोन	डॉ.योगेश महाजन	87
28	महात्मा गांधींचे तत्त्वज्ञान : धार्मिक अथवा नैतिक	डॉ. बालाजी पवार	89
29	गांधीजींचे शिक्षण विषयक तत्त्वज्ञान	डॉ. प्रमोद गायकवाड	93
30	महात्मा गांधींची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना व मराठी ग्रामीण कादंबरीतून बदलत्या खेड्याचे स्वरूप	डॉ.किशोर पाठक, प्रा.दिनानाथ पाठक	97
31	आधुनिक काळात महात्मा गांधीच्या विचारांचे महत्त्व	डॉ.कल्पना भारंबे	100
32	मराठी साहित्यावर गांधीवादाचा प्रभाव : एक अभ्यास	डॉ. सुषमा तायडे (अहिरे)	103
33	महात्मा गांधींचे शैक्षणिक विचार	डॉ. स्वाती महाजन	107
34	महात्मा गांधींच्या सर्वोदय विचारधारेची आधुनिक ग्रामविकासातील उपयुक्तता	प्रा. सुधाकर निळे	110
35	महात्मा गांधींची ग्राम - स्वराज्य संकल्पना	प्रा. जगदीश सोनवणे	113

राष्ट्रीय सुरक्षेतील सामाजिक समस्या व गांधी विचार

डॉ. आर. एस. पवार
आर सी पटेल कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
शिरपूर जि.धुळे

२१ व्या शतकाच्या जागतिक महासत्तेच्या प्रवासाला निघालेल्या भारताच्या बरोबर त्याच्या अंतर्गत सामाजिक समस्या छायेप्रमाणे त्याच्या पाठोपाठ प्रवास करीत आहे. २१ व्या शतकातील भारत सुदृढ व बलशाली म्हणून पाहावयाचा असेल तर भारताला सामाजिक समस्येच्या मगरमिठीतून सुटका करणे अपरिहार्य व अगंत्याचे ठरते. सामाजिक समस्यांचा काटेरी मुकूट धारण करुन भारत शक्तीशाली, बलाढ्य व सुदृढ कसा असु शकेल हा यक्ष प्रश्न भेडसावत आहे. स्वातंत्र्य पूर्वकाळात अनेक समाज सुधारकांनी सामाजिक प्रश्न हाताळले. सामाजिक प्रश्नाविरुध्द आवाज उठविला. या समाज सुधारकांमध्ये राजा राममोहन रॉय, महात्मा ज्योतीबा फुले, डॉ.भिमराव आंबेडकर, छत्रपती शाहू महाराज, कर्मविर वि.रा.शिंदे इत्यादी अनेक समाज सुधारकांनी आपापल्या परीने सामाजिक समस्या सोडविण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला. १९२० मध्ये भारतीय राजकीय क्षितीजावर भारताचा अर्धनग्न फकीर, ब्रिटीश साम्राज्याचा सुर्यास्त करणारा, सत्य, आहिंसा व सत्याग्रह या सारखे ब्रम्हास्त्र वापरणारा मोहनचंद करमचंद गांधी यांचा उदय झाला. महात्मा गांधीजींनी स्वातंत्र्य चळवळी सोबत आपल्या विचार शक्तीच्याद्वारे सामाजिक समस्या हाताळून त्या समस्यांना मूटमाती देण्यात बऱ्याच अंशी यशस्वी ठरले. आपल्या जीवन कार्यात त्यांनी भारताला स्वातंत्र्य मिळवून दिले. त्यांच्या मृत्यू पश्चात स्वतंत्र भावी भारताच्या राजकीय क्षेत्र, सामाजिक क्षेत्र, धार्मिक क्षेत्र व आर्थिक क्षेत्राच्या व्यवस्थापनेसाठी आणि मार्गदर्शनासाठी आपल्या विचारांचा अमूल्य ठेवा या देशासाठी नव्हे तर संपूर्ण विश्वाला समर्पित केला.

उद्देश :-

१) तत्कालीन राष्ट्रीय सुरक्षेतील सामाजिक समस्यांची माहिती मिळविणे.
२) गांधीजींच्या विचार शक्तीच्या माध्यमातून राष्ट्रीय सुरक्षेतील सामाजिक समस्यांची चिकित्सा करणे.
३) गांधीजींच्या विचार शक्तीच्या माध्यमातून राष्ट्रीय सुरक्षेतील सामाजिक समस्येवरील उपाय योजन शोधणे.

प्रत्येक राष्ट्राच्या राष्ट्रीय सुरक्षेतील सामाजिक समस्या वेगवेगळ्या असू शकतात. भारताच्या सामाजिक समस्यांचे मूळ हे प्रचलित समाज व्यवस्थेत आढळते. सामाजिक समस्यांचा उगम सामाजिक कारणांमध्ये आढळते म्हणून भारतीय सामाजिक समस्या समाजोद्भवित आहेत. सामाजिक समस्या भारताला क्लेशदायक आणि त्रासदायक ठरु पाहत आहे. कारण या समस्यांमुळे देशाच्या जीवनावर घातक व अनिष्ट परिणाम होत आहे. भारतातील समस्यांचा उगम हा वाढत्या औद्योगिकीकरण व यांत्रिकीकरण, झपाट्याने होत असलेले नागरीकरण, भौतिकवादी व भोगवादी जीवन, मुल्यांचा होत असलेला ऱ्हास, स्वार्थ व व्यक्तीवाद, सामाजिक परिवर्तन, भाषावाद, प्रांतवाद, तत्वहिन राजकारण, श्रमविना संपत्ती , चरित्र विना शिक्षण, निती विना व्यापार इत्यादी घटकांतून झालेला आढळतो.

औद्योगिकीकरणामुळे व नागरीकरणामुळे अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. त्यात झोपडपट्टी, आरोग्य, वाढती गुन्हेगारी, दारिद्र्य, विवाह विषयक समस्या, हं ुडा पध्दती, मद्यपान, भ्रष्ट्राचार, बेरोजगार, प्रांतवाद, भाषावाद, अस्पृश्यता, दहशतवाद इत्यादी समस्यारुपी अजगराने भारताला आपल्या विळखेत ओढले आहे. या समस्यारुपी अजगराच्या विळखेतून सही सलामत सुटका करण्यासाठी, २१ व्या शतकातील भारत शक्तीशाली व सुदृढ होण्यासाठी त्यावरील एकच रामबाण उपाय योजन म्हणजे महात्मा गांधीजींचे विचार मूल्य. भारतातील सामाजिक समस्या सोडविण्यासाठी आज महात्मा गांधीजींच्या विचार मूल्यांची नितांत निकड, गरज आवश्यक आहे. गांधीजी औद्योगिकीकरणाच्या विरोधात नव्हते. बऱ्याच लोकांचा पुर्वग्रह झाला होता की, महात्मा गांधीजी औद्योगिकीकरणाच्या विरोधात होते. महात्मा गांधीजींनी हिंद स्वराज्यात आपली संकल्पना अधिक स्पष्ट केलेली दिसते. महात्मा गांधीजी यंत्र विरोधी नव्हते. असे असते तर त्यांनी शिलाई मशिनची प्रशंसा केली नसती. तसेच त्यांनी चरखा सारख्या यंत्राचा वापर केला नसता. कोणत्याही प्रकारचा विचार विनिमय न करता मशिनांचा वापर करणे अयोग्य ठरते असे महात्मा गांधीजींना वाटत होते. ज्या देशात मानवी श्रम अधिक प्रमाणात आहे त्या देशाला मशिनांची

काय आवश्यकता आहे असा प्रश्न त्यांनी उपस्थित केला. आधुनिकीकरणाच्या नावाखाली मशिनीकरण केल्यास नागरिकांवर बेकारी कुऱ्हाड ओढवेल व अनेक समस्यांची निर्मिती होईल. महात्मा गांधीजी म्हणतात की, "मला आठवते की, एका गावात पैश्यांची तंगी आली. तेव्हा ट्राम, वकील आणि डॉक्टरांची कमाई घटली. परंतू लोक मात्र तंदरुस्त होते." महात्मा गांधीजींच्या मते, ज्या मशिनांच्या द्वारे लोकांची मदत होते, त्यांच्या कौशल्यामध्ये वाढ होते, लोकांचे शोषण होते नाही तेव्हा त्या मशिनी योग्य ठरतात. विकास कार्यात व्यक्ती हा केंद्रबिंदू असला पाहिजे, मशिन नव्हे. ज्या मशिनी व्यक्तीमध्ये अपंगत्व निर्माण करत असतील तर अशा मशिनीचा भारतासारख्या बहुसंख्य प्रजा असलेल्या देशाला गरज नाही. कारण मशिनीकरणामुळे बेकारी ओढवेल. परिणामी असंख्य समस्या भविष्यात भेडसावतील.

अस्पृश्यता निवारण्याबाबत गांधीजींचे विचार यंग इंडिया व हरिजन वृत्तपत्रात स्पष्ट झालेले दिसतात. अस्पृश्यता हिंदू धर्माचे अंग नसून प्रचलित उच्च-निचच्या भावनेतून निर्माण झालेली आहे. वेद, उपनिषद, गीता इत्यादी हिंदू धर्मातील ग्रंथ अस्पृश्यतेचे समर्थन करत नाही. जातीपातीचा, उच्च-निचतेचा सर्वात मोठा दुष्परिणाम म्हणजे अस्पृश्यता आहे. महात्मा गांधीजी म्हणतात की, जेव्हा अस्पृश्यतेची भावना प्रकट होते तेव्हाच मानवतेचा अंत झालेला असतो. म्हणून गांधीजी अस्पृश्यता हा हिंदु धर्मावरील मोठा कलंक मानतात. गांधीजी म्हणतात, ज्या हिंदूने पाप व अनितीने वागला असेल तर अशांनी प्रायश्चितासाठी अस्पृश्यांना प्रेमपुर्वक मिठी मारावी. त्यामुळे त्याचे पाप नष्ट होईल. अस्पृश्य निवारण्यासाठी महात्मा गांधीजी हिंदु धर्माचा त्याग करण्याची तयारी दर्शवितात. ते म्हणतात की, हिंदू धर्मात अस्पृश्यता हे अविभाज्य अंग असेल तर मी हिंदू धर्माचा त्याग केल्याशिवाय राहणार नाही. गांधीजी म्हणत की , मी जन्माने स्पृश्य आहे पण माझ्या मनाने मी अस्पृश्य आहे. ते म्हणतात की, मला पुनर्जन्म नको परंतू जर मला जन्म मिळाला तर अस्पृश्य म्हणून जन्माला यायला आवडेल. गांधीजी या देशाला धोक्याचा इशारा देतात की, अस्पृश्यता जीवंत राहिली तर हिंदू धर्माचा नाश होईल. जर हिंदू धर्म जीवंत टेवावयाचा असेल तर अस्पृश्यतेचा नाश आवश्यक आहे. गांधीजी अस्पृश्य प्रथेला शतमुख असलेला पिशाच्य म्हटलेले आहे.

गांधीजी स्त्री व पुरुष यांच्या मधील भेदभाव मानत नव्हते. स्त्री मध्ये पुरुषांपेक्षा अधिक सहिष्णूवृत्ती आणि कष्ट सहन करण्याची क्षमता असते. म्हणून महात्मा गांधीजी म्हणतात की, या गुणांमुळे सत्याग्रह आंदोलन स्त्रिया पुरुषांपेक्षा अधिक सफलतापूर्वक् आणि योग्य पध्दतीने संचालन करु शकतात. स्त्रिया कमजोर, अबला नसून पुरुषांपेक्षा अधिक बलशाली आहेत. स्त्रियांनी स्वत:ची आत्मरक्षा करण्यासाठी निडर बनावे कारण निडर स्त्रिचे शिल सदैव सुरक्षित राहते. महात्मा गांधीजी हं्डा पध्दतीवर कटोरपणे टिका केली आहे. जे विवाह पैश्याच्या लोभापायी केले जातात ते विवाह, विवाह नसून एक निच सौदा आहे असे महात्मा गांधीजी मानत. स्त्रियांच्या बाबतीत अधिकतर कायदे पुरुषांनी बनविलेले आहेत. जी जबाबदारी येवून पडली ती भागवितांना त्यांनी विवेक व न्याय यांचे पालन केले नाही. आमच्या शास्त्रांनी स्त्री जातीवर जी अपरिहार्य जन्मजात दुषणे लादली आहेत. त्यांना बाजूला केल्याशिवाय स्त्री जीवनात निर्माण करण्याचा आमच्या प्रयत्नाची सुरुवात करता येणार नाही. गांधीजींनी परदा पध्दत, वेश्यावृती, बालविवाह या रितीरिवाजांवर कडक भाषेत टिका केलेली दिसते.

गांधीजी अहिंसेचे पुजारी होते. महात्मा गांधीजींच्या सहवासात अनेक लोक आले असतील. अनेकांनी त्यांचे जीवन जवळून बघितले असेल. बऱ्याच विचारवंतानी त्यांचे चरित्र लिहून काढले. परंतू चारित्र्यात अत्यंत बुध्दीमान असल्याचे कुठेही जाणवले नाही. तरी देखील हा सामान्य माणूस त्रेसष्ट वर्षानंतरही साऱ्या जगाला आठवतोय. खरे तर अणु तंत्रज्ञानामुळे जग एका चुटकीत संपवू शकते. परंतू आजवर जी काही समाज रचना टिकून आहे. ती केवळ महात्मा गांधीजींच्या अहिंसा तत्त्वामुळेच. अहिंसा हिंसेपेक्षा श्रेष्ट आहे, क्षमा दंडापेक्षा आधिक मुल्यवान आहे. त्यांच्या मते आपल्या वैऱ्यांशी प्रेमाने वागा, जो तुम्हाला शाप देतो त्याला तुम्ही आशिर्वाद द्या, जो तुमची घृणा करतो त्याचे भले करा, सेवा करा. गांधीजींच्या विचारातून स्पष्ट होते की बलाच्या आधारे प्रतिद्वंदाला पराजित करण्यात त्यांचा विश्वास नव्हता. ते म्हणत, ज्यांचा अहिंसेमध्ये विश्वास नसेल तर त्याचा ईश्वरावर कसा विश्वास असू शकेल? गांधीजींच्या मतानुसार सांप्रदायिकता भारताची एक गहन समस्या आहे. या समस्येचा उगम आधुनिक काळात झाला. गांधीजी दोन धार्मिक समुदायातील जन्मजात दुश्मनी आणि संघर्षाच्या विरोधात होते. त्यांच्या मते भारतात हिंदू मुस्लिम सांप्रदायिकता इंग्रजांची देणगी आहे. कारण इंग्रजांनी फोडा व राज्य करा या नितीचा अवलंब करुन दिर्घकाळ राज्य केले. परंतू या नितीचे मूळ अधिकाधिक खोल रुजत गेले. हिंदू मुस्लिम भांडण तंट्यावरील योग्य उपाय म्हणजे दोघांनी समजदारीने योग्य तोडगा शोधावा. तोडगा हा संघर्षावरील योग्य उपाय व अहिंसात्मक मार्ग आहे. यामुळे दोन्ही धर्मात सद्भाव निर्माण होईल. महात्मा गांधीजी मदिरा, आफिम, गांजा इत्यादी मादक पदार्थांच्या

ISSN : 2348-7143
February-2020

विरोधात होते. त्यांच्या मते मदिरा ही विषापेक्षाही घातक आहे. विष शरीर नष्ट करते परंतू मदिरा आत्माच नष्ट करते व मानवाला पशु बनविते. मदिरापान हा एक आजार आहे. याबाबत गांधीजी म्हणतात की, "मी अशा बऱ्याच लोकांना ओळखतो की जे मदिरापान करणे सोडु शकतात. मी बऱ्याच लोकांना आवाहन केले व त्यांनी मदिरापान न करण्याचे आश्वासन दिले परंतू ते गुपचुपपणे मदिरापान करत होते...रोग्यांनी स्वत: आपल्या विरुध्द उपचार करण्याची आवश्यकता आहे" भारत गरीब राहिलेला चालेल परंतू आमच्यातील लाखो लोकांनी नशेबाज झालेले मला आवडणार नाही. दारु विक्रीच्या उत्पादनातून शिक्षण चालविण्यापेक्षा दारुबंदी पायी शिक्षण बंद करावे लागले तरी चालेल इतक्या परखडपणे गांधीजींनी मद्यपान विषयी आपले विचार मांडले आहेत.

महासत्ता बनण्याच्या घोडदौडीमुळे अनेक राष्ट्रांनी अणुचाचण्या करुन आपण महासत्ता असल्याचा दावा करीत आहे. अणुशक्तीमुळे जगाचा संहार होईल यात तिळमात्र शंका नाही. हा संहार रोखण्यासाठी एकमेव रामबाण उपाय म्हणजे अहिंसा. अहिंसेमुळे या पृथ्वीवर मानव प्राणी दिर्घकाळ राहू शकेल यात शंका नाही. गांधी विचारांनी सामाजिक समस्या सोडवता येतील गरज आहे ती समाजाने गांधी विचार आत्मसात करुन आपल्या जीवनात प्रत्येक्ष आचरणात आणण्याची. समाजाला संकटातुन वाचविण्यासाठी गांधीजींच्या विचारांची गरज आहे. आपल्या राष्ट्रीय जीवनामध्ये निराशेचे साम्राज्य पसरले आहे. अशा वेळी महात्मा गांधी व्रतांनी राष्ट्रीय जीवन सांभाळता येवु शकते. प्रत्येकाला तो आहे तेथुन सुरुवात करता येईल. आणि भविष्यातील महासत्ता बनु पाहणाऱ्या भारत देशाचा समाज एक जगाला आदर्श असेल हे जगाला दाखविता येईल.

१९४७ नंतर देशातंर्गत आतंकवाद निर्माण झाला. याचे मुळ कारण आहे रे व नाही रे यामध्ये आढळते. सामाजिक विषमता, आर्थिक विषमता आणि प्रखर धर्म प्रसारामुळे जगात आतंकवादाने थैमान घातले आहे. एकावेळी जगावर राज्य करु पाहणाऱ्या भल्याभल्यांची झोप उडाली आहे. देशांतर्गत समान वाटपाची समस्या आहे. समाज सेवेपर्यंत राज्यकर्ते अपयशी होत आहेत आणि म्हणून समुहात राहून दऱ्या खोऱ्यात, डोंगर वस्तीत राहणारा समाज देखील हत्यार घेऊन उद्रेक करु पाहत आहेत. याचे कारणच सामाजिक संरचना, प्रचंड दारिद्रय, अती मागासलेपणा, सामाजिक प्रवाहाच्या बाहेर असल्याची जाणीवेतून आंतकवादाची कृत्ये होतांना दिसतात. आतंकवादाचे उत्तर गांधीजींच्या हिंद स्वराज्य या छोट्याश्या पुस्तिकेत आढळते. दुसऱ्याच्या हत्येऐवजी आत्मबलिदान, पशुबलाऐवजी आत्मबलाचा संदेश गांधीजींनी दिला. मानव हा जन्मजात हिंसाचारी नसतो त्याला परिस्थिती कारणीभूत ठरते. जो पर्यंत घाणीचे साम्राज्य आहे तोवर मच्छरांचा प्रादर्भाव होणारच म्हणून जोपर्यंत अभाव, विषमता राहिल तो पर्यंत हिंसा नष्ट होणे असंभव. गांधीजी म्हणतात की, "स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतर श्रीमंतांनी आपल्या मर्जीने आपली संपत्ती गरीबांमध्ये वाटली नाही तर रक्तरंजीत क्रांतीला कोणीही रोखु शकणार नाही."

संदर्भ :-

१. सुनिल कुमार अग्रवाल - गांधी और साम्प्रदायिक एकता
२. डॉ.काचोळे दा.धो - भारताच्या विघटनात्मक समस्या
३. डॉ.हरीश गुप्ता - गांधी
४. विश्व प्रकाश गुप्त - महात्मा गांधी - व्यक्ती और विचार
५. Acharya, K.V. : Gandhi : Profile of Mahatma. (Maharashtra Gandhi Smarak Nidhi. Pune)
६. सारे, वासंती : एकविसाव्या शतकात गांधी : (परंधाम प्रकाशन, पवनार)
७. टंडन, विश्वनाथ : पर्यावरणीय संकट आणि गांधीजी : साम्ययोग साधना, धुळे. (दि. १६ फेब्रुवारी, २००९)
८. डॉ. पाटील, विश्वास : हिंद स्वराज्यचे तंत्रविषयक चिंतन आजही मार्मिक : साम्ययोग साधना, धुळे. (दि. १ ऑगस्ट, २००९)
९. डॉ.मिश्रा, दाधीच - महात्मा गांधी विश्वकोश
१०. रामजी सिंह - गांधी और मानवता का भविष्य
११. मनोज कुमार सिंह, चौधरी - महात्मा गांधी
१२. Mohanty, D.K. : Indian Political Tradition (Anmol Publications Pvt Ltd. New Delhi)

Impact Factor – 6.625 | Special Issue – 238 | February 2020 | ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REVIEWED, INDEXED AND REFEREED JOURNAL

प्रसार माध्यमे आणि समाज

- GUEST EDITOR -

Dr. Kishor R. Pathak

- CHIEF EDITOR -

Dr. Dhanraj T. Dhangar

- EXECUTIVE EDITORS -

Prof. Arun D. More

Prof. Ajay D. Patil

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Printed By : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

Impact Factor – 6.625 ▪ Special Issue - 238 ▪ February 2020 ▪ ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REVIEWED, INDEXED AND REFEREED JOURNAL

One Day Interdisciplinary National Conference On

प्रसार माध्यमे आणि समाज

23rd February, 2020

... Guest Editor ...

Dr. Kishor R. Pathak

Principal, Pankaj Arts and Science College, Chopda.

... Executive Editor ...

Prof. Arun D. More

Prof. Ajay D. Patil

... Chief Editor ...

Dr. Dhanraj T. Dhangar

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

ISSN : 2348-7143
February 2020

: CONTENTS :

मराठी

१. **ईस्ट इंडिया कंपनी काळातील भारतीय वृत्तपत्रांचे योगदान** १
प्रा. डॉ. रमाकांत अंबादास चौधरी

२. **राष्ट्रीय सुरक्षा व प्रसार माध्यमे** ४
प्रा. डॉ. एस. आर. पाटील

३. **वृत्तपत्र या प्रसारमाध्यमाचा इतिहास** ६
प्रा. डॉ. शकुंतला एम. भारंबे

४. **साहित्य आणि प्रसारमाध्यमे** ९
प्रा. डॉ. भारती अशोक बेंडाळे

५. **सोशल मिडियाचा कुटुंबव्यवस्था व नातेसंबंधावर परिणाम** ११
प्रा. डॉ. दिलीप आर. चव्हाण

६. **प्रसार माध्यमाचे स्वरुप व जागतिकीकरणाविषयी लेखन केलेल्या निवडक मराठी कादंबऱ्यातून प्रसार माध्यमांचे वर्णन** १३
डॉ. किशोर आर. पाठक

७. **समकालीन समाजवास्तव व माध्यमांची भूमिका** १५
प्रा. डॉ. दत्तात्रय प्र. डुंबरे

८. **पर्यटन विकासातील प्रसार माध्यमांच्यायोगदानाचे स्वरुप व महत्व** १७
प्रा. डॉ. जयश्री वाय. पडोळे, डॉ. अमोल प्रकाशराव वारे

९. **भारतीय राष्ट्रीय सुरक्षा व्यवस्थेतील प्रसार माध्यमांची भूमिका** १९
प्रा. डॉ. एन. झेड. पाटील

१०. **भारतीय राजकारणात प्रसार माध्यमांचे महत्त्व** २१
प्रा. डॉ. प्रकाश बाबुराव तितरे

११. **प्रसार माध्यम आणि समाज जीवन** २४
डॉ. आर. आर. पाटील

१२. **भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेच्या मुल्ये विकासात प्रसार माध्यमाची भूमिका** २७
प्रा.डॉ.आर. एस. पवार

१३. **वर्तमानपत्र एक प्रभावशाली माध्यम** ३१
प्रा.डॉ.राहुल यशवंतराव निकम

१४. **प्रसार माध्यम व भारतीय समाज व्यवस्था** ३३
प्रा. डॉ. विजय टोंगे

१५. **साहित्य विकासात प्रसार माध्यमांची भूमिका** ३५
प्रा. डॉ. आनंदा बाबुराव सोनवणे

१६. **भारतीय लोकशाहीत प्रसार माध्यमांची भूमिका** ३७
प्रा. डॉ. हिरालाल सोमा पाटील

१७. **चित्रपट आणि प्रसारमाध्यमे** ३९
प्रा. डॉ. ललित अधाने

१८. **भारतीय समाज व्यवस्था व प्रसारमाध्यमे** ४२
डॉ. रावसाहेब भिमराव नेरकर

१९. **प्रसारमाध्यमे आणि पर्यटन विकास** ४४
प्रा.डॉ.सिंधू भंगाळे

२०. **शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे वृत्तपत्रातील वार्तांकन, कारणे आणि उपाय** ४६
डॉ. दिनकर माने, सूर्यवंशी भगवान नागोराव

भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेच्या मुल्ये विकासात प्रसार माध्यमाची भूमिका

प्रा.डॉ.आर.एस.पवार
संरक्षणशास्त्र विभाग प्रमुख,
आर.सी.पटेल महाविद्यालय शिरपूर जि.धुळे

प्रस्तावना :

राष्ट्रीय सुरक्षा संकल्पनेत कोणत्याही राष्ट्राला अंतर्गत व बहिर्गत धोक्यापासून सुरक्षा करावी लागते. या अंतर्गत सुरक्षा ही राष्ट्रशक्तीच्या जोरावर संपादन करण्यासाठी देशांतर्गत शांतता व स्थिरता आवश्यक असते. १९४७ मध्ये भारताला स्वातंत्र्य मिळाले आणि सुरक्षेची व संरक्षणाची जबाबदारी येवून पडली. भारत आर्थिक व सामाजिकदृष्ट्या मागासलेला होता. मुळातच धार्मिक तत्वावर अखंड हिन्दुस्थानची फाळणी होवून भारत स्वतंत्र झाला होता. मुख्य समस्या भौगोलिक व सामाजिक एकिकरणाची होती. कारण विविध प्रकारचे जाती-जमाती, वंश, धर्म, भाषा वेगवेगळ्या होत्या. ज्यांना एका चौकोटीत बांधणे आवश्यक होते. भारतीय राज्यघटनेच्या आधारे लोकशाही, संघराज्य पध्दती, प्रजासत्ताक, समाजवाद व धर्मनिरपेक्षता ह्या राष्ट्रीय सुरक्षेचे मुल्ये निर्धारीत केली. मुल्यांच्या रक्षणासाठी विधिमंडळ, कार्यकारी मंडळ, न्यायमंडळ व प्रसारमाध्यमे यांना लोकशाहीचे चार स्तंभ मानले गेले. दोन दशकापूर्वी समाजमाध्यमांना पाचवा स्तंभ मानला गेला. शिवाय समाजातील विचार विश्वातील तज्ञ विचारवंताना सहावा स्तंभ मानले जाते. हे सारे लोकशाहीचे आधारस्तंभ आहेत. या साऱ्या स्तंभाची सामाजिक जबाबदारी राष्ट्रीय सुरक्षेच्या मुल्यांची सुरक्षा व त्यांच्या विकासात प्रसार माध्यमांची महत्वाची भूमिका राहिली आहे. बदलत्या काळाबरोबर प्रसार माध्यमांचे स्वरूप व सादरीकरण लोकांपर्यत पोहचविले. परंतु माध्यमांमध्ये सत्तेचे राजकारण दडलेले असते. तिचा दुरूपयोग हा गुन्हा असतो. निखळ आणि प्रामाणिक प्रसार माध्यमांच्या बळावर सुरक्षेच्या मुल्यांचा विकासात महत्वाची भुमिका राहिलेली आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेची मुल्ये विकासात प्रसार माध्यामांची भुमिकांचा शोध घेणे हा प्रमुख उद्देश आहे.

उद्देश :

१) भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेची मुल्यांचा अभ्यास करणे.
२) राष्ट्रीय सुरक्षेच्या मुल्यांचा विकास तपासुन पाहणे.
३) राष्ट्रीय सुरक्षेची मुल्यं विकासात प्रसार माध्यमांची भूमिका, निष्कर्ष व उपायांवर चर्चा करणे.

गृहितके :

१) राष्ट्रीय सुरक्षा मुल्यांचे विकासात प्रसार माध्यमांच्या भूमिकेतून रक्षण झाल्याचे आढळून येते.
२) भारत विविधतेतून एकात्मता साधण्यात प्रसार माध्यमांचे योगदान आढळते.
३) प्रसार माध्यमं सत्ता संघर्षात दडपणाला झुकलेला नाही. आजही प्रामाणिक व शिस्तप्रियतेला बांधिलकी जपतांना दिसते.
४) प्रसारमाध्यमांची नीती या साधारण एकांगी नीतीच्या जागी माध्यमांचे नीतीशास्त्र ही नवी बहुआयामी संकल्पना आल्याची दिसते.

संशोधन पध्दती :-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक संशोधन पध्दती वापरण्यात आली आहे. विषयाचे ज्ञान संपादीत करून वास्तविक ज्ञानाचे स्वरूप प्राप्त करणे व त्याची सखोल बाजू तपासून पाहणे व कारण मिमांसा करणे शिवाय शोधनिबंधात दुय्यम तथ्य सामुग्रीचा उपलब्धतेसाठी दैनिक वर्तमान पेपर, मासिके, पाक्षिके, संकेतस्थळाचा शोधनिबंध व संदर्भ ग्रंथाचा आधार घेण्यात आला आहे.

राष्ट्रीय सुरक्षेची मुल्ये व प्रसार माध्यमं :

लोकशाही, संघराज्यपध्दती, प्रजासत्ताक, समाजवाद व धर्मनिरपेक्षता, सामाजिक न्याय, समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुत्व या तत्वाचा भारताने स्विकार करून राष्ट्रीय सुरक्षा आबादित ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याचा मुख्य आधार संविधानातील राज्य घटनेच्या प्रस्तावनेत करण्यात आला आहे. या साऱ्या मुल्यतत्वांचा स्वातंत्र्यापासून तर आजपावतो विकास घडून आला त्यात साऱ्या घटकांची मोलाची कामगिरी आहे. परंतु समाजव्यवस्था अंधश्रध्दा आणि अज्ञानात असतांना मानवी मनापर्यंत विचारधारा पोहचवण्याचे काम प्रसारमाध्यमांनी केले. काळानुरूप स्वरूप व तंत्रज्ञान व स्पर्धा यांच्यात राजकीय दडपशाहीचा शिकार काही प्रसार माध्यमं झाली. एक आणि एकच बाजू कशी खरी आहे हे पटवून देण्यात यशस्वी झाली. परंतु प्रामाणिक व स्वत:ला शिस्तीने न्याय बाजू मनामनापर्यत पोहचविण्यचे कार्य प्रसार माध्यमांनी केले. परिणामी विविध रंग, जाती, भाषेच्या या देशात एकात्मता, एकता व बळकट लोकशाही विकासात प्रसार माध्यमांची भूमिका महत्वपूर्ण आहे. या तत्व मुल्याच्या रक्षणासाठी भौगोलिक व सामाजिक घटकांना एकत्र करणे व त्यांच्यात एकता निर्माण करून राष्ट्रीय सुरक्षेच्या मुल्यांना देशाबाहेरील शक्ती पासून असलेल्या धोकांचा अभ्यास व धोक्यांना यशस्वी सामोरे जाण्याची शक्ती प्रसार माध्यमांनी प्रकटीकरण करून लोकापर्यंत समाज व देशाच्या नेतृत्वाला राष्ट्रहित जोपासण्याची ताकद मिळत गेली. त्यातून आज भारत सक्षम व सुरक्षित राष्ट्र असल्याचे म्हटले जाते. म्हणून आंतरराष्ट्रीय जगात भारताला मोठी लोकशाही असलेले राष्ट्र म्हटले जाते. भारतीय लोकशाहीची संकल्पना व्यापक बहुसमावेक्षक स्वरूपाची आहे. विविध प्रांतातील भारतीयांना समप्रमाणात न्याय मिळविण्यासाठी भौगोलिक एकता निर्माण व्हावी, समान आर्थिक विकास व्हावा, राष्ट्र सुरक्षा धोक्यात येवू नये यासाठी लोकशाहीचा स्वीकार केला. भारताने स्वीकारलेल्या राजकीय व प्रशासकीय व्यवस्थेत पैसा व गुन्हेगारी याचा वापर सुरू झाला.

ज्यामध्ये राजकीय, सामाजिक व सामान्य जनता यांचा समावेश झाला. बदलत्या मानसिकतेमुळे लोकशाहीला धोका पोहचू लागला. परिणामी राष्ट्रीय सुरक्षा धोक्यात येवू लागली. उदा. आणिबाणी हा स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या इतिहासातील काळा अध्याय म्हणावा लागेल. राष्ट्रीय सुरक्षेच्या नावावर नागरीकांच्या मुलभूत हक्कांचा संकोच तत्कालिन प्रधानमंत्री श्रीमती इंदिरा गांधीनी केला होता. विरोधकांना चिरडले जात होते. माध्यमांचा स्वातंत्र्यावर गदा आणली जात होती. सर्व प्रमुख विरोधी पक्ष नेत्यांना तुरूंगात टाकले जात होते. मिसा कायद्याखाली ३५०० लोकांना कारावासात टाकले होते. मात्र आजचे जग अधिक मोकळे उदार झाले आहे. माहितीचा प्रचार तातडीने होत आहे. त्याची व्यापकता आजच्या इतकी कधीच नव्हती. सारे जग एकत्र झाले आहे. त्याचबरोबर संघराज्य पध्दतीचा स्विकार केला. खंडप्राय देशाचे संचालन फक्त एका सत्ता केंद्रातून होणे अत्यंत कठिण होते व राजकीय दृष्ट्या संघराज्य पध्दतीत राज्यकारभारात अनेकांचा सहभाग होवू शकतो. यातही प्रसारमाध्यमांची भूमिका राष्ट्रीय सुरक्षेच्या रक्षणाची राहीली. देशाबाहेरून होणाऱ्या आक्रमणाला सीमेवरील सैनिक संरक्षण करतात. प्रचंड आकारमानाच्या देशात एका समान धाग्यात जोडून ठेवण्याचे काम प्रसारमाध्यमांनी केले. भारतात लोकानुवर्ती शासन असुन राज्यघटनेने लोकतंत्र निर्माण केले आहे. गणराज्यांमुळे लोकांच्या मुलभूत हक्कांची जोपासना केली जाते. लोकांचे मुलभूत हक्क काय असतात, त्याच उपयोग, वापर, जनसामान्यापर्यंत प्रसार माध्यमांची किमयानेच पोहचवू शकले. नवसमाज रचनेत संघर्षा ऐवजी बंधुभाव आणि स्पर्धे ऐवजी सर्वांना कल्याणकारी ठरणारे उत्पादन त्याचे वितरण व संपत्तीचे केंद्रीकरण होणार नाही याची दखल प्रामुख्याने प्रसार माध्यमांनी घेतली.सर्व धर्मियांना समान वागणूक व इंग्रजांची धार्मिक भेदभावाची नीती त्यावेळच्या वर्तमानपत्रांनी परखडपणे समाजापर्यत पोहचवली. काळानुरूप सामाजिक न्याय, समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुभाव याचा प्रचार, प्रसार माध्यमांनी केला. लोकांच्या भाव-भावना, धर्मसंहिता, आपापसातील स्नेहसंबंध वाढविण्यात प्रसार माध्यमांचे योगदान कमालीचे आहे यात शंका नाही. म्हणुन एवढ्या विशालकाय विविध भौगोलिक, सामाजिक, धार्मिक, भाषिक विविधता असुनही भारत एकसंघ आहे याचे श्रेय प्रसारमाध्यमांनाच जाते.

प्रसार माध्यम उगम व विकास :

प्रा.डेनिस मॅकिल यांच्या मते, प्रसार माध्यम ही फावल्या वेळेतील लोकरंजनाची महत्वपूर्ण साधने म्हणून काम करतात. फावल्या वेळेत मनोरंजन कसे करावे याबाबत साह्य करण्याचे साधन उदयास आले. प्रसार माध्यमं ही त्या त्या काळातील गंभीर प्रश्नांवरून एका ऐतिहासिक प्रक्रियेतून विकसीत झाली. समाजव्यवस्था, राहणीमान, सुरक्षा या संदर्भात मानवी मनावर ठसा उमटवित केंद्रीयवर्ती स्थानी प्रसार माध्यमांनी स्थान मिळविले. आधुनिक काळात प्रसार माध्यमांची छाप जनमानसावर मोठ्या प्रमाणावर आहे. जगण्याचा एक हिस्सा प्रसार माध्यमें झाल्याची दिसतात. इंग्रजी मधील Media भाषांतर म्हणून माध्यम हा मराठी शब्द सध्या वापरात आहे. त्या आधी पत्रकारीता हा शब्द रूढ होता. Media ही संकल्पना अतिप्राचीन असून तिची मुळे 'असरियत' साम्राज्यात आहेत. सोळाव्या शतकातील आहे. परंतु १९१९ या वर्षी ए.जे.बुल्फ या व्यापार विषयक अभ्यासकाने त्याच्या थिअरी अॅण्ड प्रॅक्टिस ऑफ इंटरनॅशनल कॉमर्स या पुस्तकात वापरला. नभोवाणी, चित्रपट आणि वृत्तपत्रे यांच्यासाठी Mass Media हा शब्द १९२३ च्या दरम्यान आणि १९४६ नंतर News Media हा शब्द उपयोगात आला. विसाव्या शतकाच्या अखेरीस Social Media ही संकल्पना आली. महात्मा गांधीजींच्या मते, पत्रकारीता या व्यवसायाचे स्वरूप एका चमत्कारीक विरोधाभासाने भरलेले आहे. पत्रकारीता ही पुर्णपणे खासगी नोकरी असते आणि माध्यमे ही खाजगी क्षेत्र असते. पण त्यांचा चिंतन विषय मात्र निखळ सामाजिक असतो. सेवा हाच पत्रकारीतेचा हेतू असला पाहिजे. लोकमत जाणने आणि या समाजमनाला निश्चित आणि निर्भय वाचा देणे हेच पत्रकारीतेचे खरे कार्य असते. सत्य जाणने हा लोकांचा हक्क असतो. काय घडत आहे याची वस्तूनिष्ठ माहिती लोकांना मिळाली पाहिजे. पत्रकारीतेत सत्ता दडलेलीअसते. तिचा दुरूपयोग हा गुन्हा असतो.

प्रसार माध्यमं आणि आचार संहिता :

प्रसार माध्यमांवर नेहमीच असा आरोप केला जातो की यांचा कल सत्ताधाऱ्यांच्या बाजूने असतो. परंतु काही प्रसार माध्यमं विरोधात किंवा बाजुने असल्याच प्रश्नच नाही ते स्वत: सत्ता आहेत असा दृष्टिकोण बाळगला जातो. भ्रष्ट्राचाराच्या विरोधी आंदोलन अण्णा हजारे यांनी २०११ मध्ये जंतरमंतर व रामलीला मैदानावर केले. माध्यमांनी २४७ प्रसारण केले. नेहमीचा अनुभावाप्रमाणे दर पाचे ते दहा मिनिटामागे कंपनीच्या जाहिराती येतात परंतु या काळात जाहिरात कमी झडकल्या या बारा दिवसाच्या अवधीत सुमारे ६८२ कोटीच्या जाहिरात महसुल बुडाला. इतका महसुल या वाहिन्या का व कश्या सोडू शकतात, त्यांची भरपाई कोणी केली, केली असली तर कशी व का केली या प्रश्नांच्या उत्तरामध्ये प्रसारमाध्यमांचा प्रभावच आणि तो नष्ट करून आपले ध्येय साध्य करण्याची राजकीय रणनीतीच गुपीत दडलं आहे. या साऱ्या बाबींमध्ये मोठी गुंतागुंत आहे. कारण हा अतिशय व्यापक गुंतागुंतीची व्यवसाय आणि धंदा आहे. कारण माध्यम क्षेत्रात वृत्तपत्र वाहिनी चित्रपट नियमकालीके पुर्णपणे खाजगी असतात. आणि तो धंदा असतो. धंदा केवळ अर्थ लाभासाठी असतो. अशा वेळी माध्यमांची प्रामाणिकता व वस्तुनिष्ठता हा भारतापुरता मर्यादित प्रश्न नाही तो जागतिक झाला आहे. भारत आजही खेड्यांचा देश आहे. खरे प्रश्न ग्रामीण पत्रकार हे अनेक प्रकारच्या दडपणाखाली काम करतात. प्रसारण आणि खाजगी जीवन यातील तणाव त्यांना मुलभूत विकासाकडे जणु काही दुर्लक्ष करावयास शिकतो. थोडक्यात बातमीचा प्रसार अस्सल आशय चव्हाट्यावर आणणे मोठे आव्हान भारतीय प्रसार माध्यमांकडे आहे.

प्रसार माध्यमांच महत्व :

२१ व्या शतकात प्रसार माध्यमांचे महत्व वाढत जाणार आहे. टॉटलरच्या मते, कृषीक्रांती व उद्योग क्रांतीपेक्षा माहिती क्रांतीची तिसरी लाट अधिक महत्वाची आहे. प्रसार माध्यमांचे या नव्या आधुनिक युगात महत्व वाढलेले आहे. वैयक्तित दृष्ट्या व सामुदायीक दृष्टीने ही माध्यमे विविध प्रकारच्या श्रोतवृंदाची सेवा करतात. आधुनिक काळात राष्ट्रीय सुरक्षेच्या नीतीमुल्यांना जेवढी आव्हाने या दशकात

भोगावी लागली. त्याचा प्रतिकार आणि मानवी मुल्यांचे रक्षण करण्यात प्रसार माध्यमं कसोटीत यशस्वी झाली. जागतिकरणाच्या लाटेमध्ये आर्थिक पत्रकारीतेचे व उद्योग सामुग्रीचे महत्व वाढले. प्रत्येक माध्यम आपल्या परीने लोकांच्या गरजा त्यांचे सुरक्षा उपाय पुर्ण करतांना आपल्या क्षमतांचा विकास करत आहेत. सुरक्षा आणि माध्यमातील आदानप्रदान हे उभयतांनी उत्क्रांत केलेल्या मार्गावर अवलंबून असते. माहितीची सतत वाढत जाणारी मागणी पुरविण्यासाठी माध्यमे आघाडीवर राहून कार्य करतात. अधिक सुक्ष्म बाबी तांत्रीक प्रगतीचे विश्लेषण करून माध्यमांना भावी मार्गाचा शोध घेता येतो. त्यामुळे आज प्रसार माध्यमांचे महत्व वाढले आहे. प्रसार माध्यमातून साऱ्या जगभरातील विषयांची चर्चा होत असते. पर्यायी माणसांचे जीवन पालटून टाकण्याची क्षमता प्रसार माध्यमाजवळ आहे. जनमाणसातून भीती दूर करण्याचे मोठे कार्य माध्यमं करत आहे.

प्रसार माध्यमांचे अर्थकारण :

लोकशाहीला सर्वात महत्वाच सरंक्षण कवच कोणते असेल तर ते वृत्तपत्र किंवा माध्यम ही एक प्रमुख आधारस्तंभ मानली जात आहेत. सरकार, संसद, न्याययंत्रणा या लोकशाही राज्यव्यवस्थेच्या तीन प्रमुख स्तभांच्या जोडीला प्रसार माध्यमं चौथा खांब समजला जात आहे. प्रसार माध्यम ही लोकशाहीच्या राज्यव्यवस्थेत जनमानसाचा आस्था मानली गेली आहेत. काय घडत आहे हे जनतेपर्यंत पोहचवणं आणि त्याद्वारे तीला जागृत करण ही जबाबदारी लोकशाही राज्यव्यवस्थेत प्रसार माध्यमांवर टाकलेली असते. पुढे आर्थिक विकासात तंत्रज्ञानात जी प्रगती होत गेली, साक्षरता जशी वाढत गेली, सुबत्ता आली तसेच वृत्तपत्रांचे आणि नंतर वृत्तवाहिन्या आल्यावर व आता सोशल मेडिया अवतरल्यावर आर्थिक गणित बदलत गेली याची सुरूवात जागतिकीकरणाच्या पर्वाबरोबर विसाव्या शतकाच्या अखेरच्या दोन दशकात झाली. जनतेच्या आशा-आकांक्षा वाढत होत्या. ती जागरूक बनत होती. अधिक माहिती जाणून घेण्याची आस तिला लागली होती. याच काळात चित्रवाणी आली नंतर वृत्तवाहिन्या आल्या. इंटरनेट, मोबाईल एकूण माहितीचा दबदबा निर्माण झाला. जग छोट बनलं. अगदी दूर हजारो मैलांवर काय घडतय ते आपल्या घरात बसून पाहण्याची, चर्चा करण्याची सोय झाली. तंत्रज्ञानाची अफाट प्रगती आणि वाचक-प्रेक्षकांची विलक्षण वेगानं वाढत जाणारी आस्था याने प्रसारमासध्यमांच स्वरूप पालटल गेल. लोकशाही राज्य व्यवस्थेनं टाकलेली जबाबदारी आणि व्यवसाय यातील आधिच पुसत असलेली सीमारेषा पुसली जावू लागली. नफ्याला अवास्तव महत्व येवू लागल. दुसऱ्या बाजुला प्रसार माध्यम जनमतावर नुसता प्रभावच टाकत नाही तर जनमत घडवू अथवा बिघडवू शकतात. हे लक्षात आल्यावर ही सत्ता अधिक अधिक आपल्या हाती कशी एकवटेल म्हणजे आपले प्रेक्षक-वाचक कसे वाढतील यावर भर दिला जावू लागला. नफा व सत्तेची आसं या दृष्टचक्रात प्रसार माध्यमं अडकत गेली आणि त्यातील संपादकीय खात्यांच महत्व ओसरत जावून व्यवस्थापनाची पकड घट्ट होत गेली. प्रेक्षक-वाचक यांची संख्या वाढवायची असेल तर जाहिरातीच्या मार्केट वर प्रसार माध्यमांची पकड होती. काही काळात परिस्थिती बदलली. जाहिरातीच्या मार्केटवर उत्पादन कंपन्यांचा प्रभाव वाढत गेला. जाहिरात पाहिजे म्हणुन आपला प्रेक्षक-वाचक वाढला पाहिजे यासाठी प्रसार माध्यमे आपली स्वरूप बदलवू लागली. साध्या बातमीलाही सनसनाटी बनवायची प्रेक्षक वर्ग आकर्षित करायचा व कंपन्यांचे उत्पादन खपवायचे हे सारे प्रसार माध्यमांचे आचार संहितेचे, शिस्तीचे गणित आर्थिक गुपितेंमुळे हळुहळु ढासळू लागली.

राष्ट्र सुरक्षा आणि सामाजिक माध्यमं :

आज जगात सामाजिक माध्यमांनी कमालीची उत्कंठा वाढवून दिली आहे. एखादी घटना घडण्याआधी त्याची धागेदोरे, पाळेमुळे शोधण्याचा प्रयत्न केला जातो. आम्ही सर्वात अगोदर या नादात खरे वा खोटे किंवा परिणामाची दखल न घेता लोकांच्या हातातील ही माध्यमें बहुतेक वेळा आत्मघातकी ठरली आहेत. भारतात शंभर कोटी फोनधारकांची संख्या झाली आहे. शिवाय तंत्रज्ञान व इंटरनेट परवडणाऱ्या किंमतीत उपलब्ध झाले आणि माहितीची देवाण-घेवाण झपाट्यानं होवू लागली. थोडक्यात अनिर्बंध व्यापारीकरणामुळे प्रसार माध्यमांच स्वरूप पालटत जावून ती लोकशाही राज्यव्यवस्थेतील आपली जबाबदारी विसरून नफाच्या मागे धावून सामाजिक संवेदनशीलता गमावून बसत असली तरी सोशल मीडीयानं एक नव साधन उपलब्ध करून दिले आहे. वापरायच स्वातंत्र्य हे या माध्यमाच बलस्थान आहे. सोशल मीडीया हे दुधारी अस्त्र आहे. त्याचा गैरवापरही होण्याचा धोका आहे. त्यावर नियंत्रण जवळपास अशक्य आहे. गैरवापराला स्वयंशिस्त हा एकच मार्ग शिल्लक आहे. गैरवापराने जनतेच्या भावभावनांना ठेच पोहचते. देशात भीती व संशयाचे वातावरण तयार होते. उदा. भारतीय संसदेने शेजारील पाकिस्तान, बांगलादेश व अफगाण येथील अल्पसंख्यांकावर होणाऱ्या अन्यायामुळे त्यांना भारताचे नागरीकत्व देण्यासंदर्भात सीएए व एनआरसी कायद्यामुळे सत्तेतील व विरोधातील राजकीय पक्ष व जनता आपआपले मतप्रवाह जनमानसात पटविण्याचा प्रयत्नात रस्त्यावर उतरली. परिणामी देशातील सुरक्षाव्यवस्थेवर ताण निर्माण होवून सुरक्षा धोक्यात येवू पाहते. यामागे सामाजिक मीडीयाचा जास्त सहभाग आहे एवढे मात्र खरे.

सोशल मीडीयाचा सर्वच स्तरातील लोकांकडून होणारा वापर स्वागतार्ह आहे. मात्र डेटा चोरीस जाण्याचा वाढत्या घटनांमुळे योग्य काळजी घेण्याची गरज आहे. संवाद साधण्यासाठी आणि तो वाढविण्यासाठी समाजमाध्यमांचा वापर अवश्य करावयास हवा परंतु त्यावर फोटो किंवा अन्य खाजगी माहिती ठेवणे योग्य नाही तो गुन्हा ठरतो. साधारणपणे इंटरनेटसह मोबाईल, संगणक किंवा तत्सम इलेक्ट्रीक साधनाद्वारा टेलिकम्युनिकेशनचा गैरवापर करून एखाद्या व्यक्ती किंवा समुहाला शारीरिक, मानसिक हाणी पोहचविणे किंवा पैश्याची मागणी, बदनामी करण्याच्या उद्देशाने केलेले कृत्य म्हणजे सायबर गुन्हेगारी होय.

निष्कर्ष :

१) प्रसार माध्यमं जशी समाजाला सुरक्षा प्रदान करणारी आहे तशी ती सामाजिक सुरक्षा बिघडवणारी आहे. प्रसार माध्यमांच खर अपयश कशात असेल तर ते सलग जनमत घडविण्यात आहे. आधुनिक संवादशास्त्र असे मानतात की माध्यमांनी देशापुढील सामाजिक

सुरक्षेच्या प्रश्नांना प्राधान्यक्रम दिला पाहिजे. गेल्या दोन दशकात माध्यम जगातील वैचारीक अराजकता एवढी वाढली आहे की प्रश्न राममंदिर, मंडल आयोग, एन.आर.सी. कायदा, कलम ३७० किंवा छोट्या राज्यांच्या व्यवहारतेचा असो माध्यमं या संदर्भात कमालीचे लोकांच्या खाजगी जीवनावर दुष्परीणाम करतात. लोकांचे वर्तन, विचारधारा, त्यांच्या अपेक्षावर मोठा प्रभाव पडतो. मग तो अनुकूल व प्रतिकूल दोन्ही स्वरूपाचा असतो.

२) प्रगत तंत्रज्ञानाने संदेशवहन इतके जलद होत आहे की घटना घडण्याच्या आत फेसबुक, ट्विटर, व्हॉट्सअप यासारख्या सोशल साईटवरून त्वरीत प्रसारीत होतात. स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून सुरू असलेल्या संदेशवहनाच्या प्रसाराची जागा सोशल मीडीयाने घेतली त्यामुळे मुळ प्रसार माध्यमांना प्रतिमेला धोका निर्माण झाला आहे. कारण आजकाल माध्यमं इतकी डोईजड झाली आहेत की कोणीही पत्रकार होवू शकतो. सोशल मीडीयाचा बातमीची मुल्यं दिवसेदिवस ढासळत आहे. चुकीच्या बातम्या, चलचित्र यामुळे सामाजिक सुरक्षेची हाणी मोठ्या प्रमाणावर होत आहे.

३) आज स्वातंत्र्याची व प्रजासत्तेची सात दशके ओलाडतांना मागील ऐतिहासिक पार्श्वभूमी म्हणजे आर्थिक व सामाजिक मागासलेपणा मानवी जीवनाचा जीवन जगण्याचा स्तर देशात स्वाभिमानाने भिती मुक्त जीवन जगण्याची सुरक्षित दिशा देण्यामागे प्रसारमाध्यमांची भूमिका मोलाची आहे. ज्या ज्या वेळेस समाजजीवनावर राष्ट्र सुरक्षेवर आघात झाला. मग तो अंतर्गत असो अथवा देशाबाहेरील त्या त्या वेळेस प्रसंगी आपले जीवन धोक्यात टाकून जनमानसापर्यत वस्तुस्थिती संदेशवहन मार्फत प्रसारमाध्यमांनी केली म्हणूनच आज अखंड हिंदुस्थानात विविध जाती धर्माचे विविध भाषेचे लोक एकत्र असुन एकात्म भारत, मेरा भारत महान घडविण्यात प्रसार माध्यमांचे योगदान उल्लेखनीय आहे. राष्ट्रीय सुरक्षेच्या मुल्यांवर ज्या ज्या वेळेस आघात झाले त्या त्या वेळस समता, बंधुत्व सामाजिक न्यायाचे धडे गिरविण्यात प्रसारमाध्यमं जनमानसात घरा-घरात विचारधारा पोहचुन सत्य-असत्य, चूक-बरोबर हे पटवून माहिती स्त्रोत योग्य वेळी उपयोगात आणल्याने आज भारत सुरक्षित राष्ट्र असल्याचे दिसून येते. काळाबरोबर माध्यमांवर सत्तेच्या आणि आर्थिक मोहाच्या कृत्यांवर गालबोट लागले असेलही परंतु त्याचा प्रभाव जास्त काळ टिकत नाही. आज माध्यमांचे स्वातंत्र्य अबाधित आहे. लोकशाही रूजविण्यात प्रसारमाध्यमांची भूमिका महत्वपूर्ण ठरली आहे. मुळातच लोकशाही राष्ट्रीय सुरक्षेचे मुल्ये असल्याने त्याची ही सुरक्षा प्रसार माध्यमांचा नेहमीच पहिला क्रम राहिला आणि देशाला गेली सत्तर वर्ष सतत अविरतपणे न थांबता माहिती लोकापर्यंत अपेक्षापूर्ती भावनेसह ह्रदयापर्यत स्थान मिळविण्यात यशस्वी ठरली आहेत.

संदर्भ ग्रंथ :

१) डॉ.व्ही.वाय.जाधव - भारताची राष्ट्रीय सुरक्षा, स्नेहवर्धन प्रकाशन पुणे, २०११, पृ.२३-२५
२) डॉ.के.बी.पाटील व इतर - भारतीय राष्ट्रीय सुरक्षा, अथर्व पब्लिकेशन जळगांव २०१९, पृ.५२-५३
३) शीतल कपोले - प्रसार माध्यमं किमयागार, लोकसत्ता, १५ मे २०१५
४) आशुतोष - सशक्त लोकशाही अस्तित्वासाठी, वाय.एस.मराठी, १६ नोव्हेंबर २०१६
५) प्रकाश बाळ - आजच्या भारतातील प्रसार माध्यमं - एक दृष्टिक्षेप, अक्षरनामा, १७ ऑक्टोंबर २०१९
६) संपादकीय - प्रसार माध्यमांची भूमिका महत्वपूर्ण, प्रहार, १२ नोव्हेंबर २०१५
७) अडमीन - माध्यमांचे नीतीशास्त्र, लोकसत्ता ब्लॉग, ९ ऑक्टोंबर २०१४
८) मरवाळीकर स्मीता - समाज व प्रसार माध्यमे, योजना, अंक १०, मे २०१३
९) डॉ.रूपा शहा - सोशल मीडीया : सावधान, योजना, अंक १०, मे २०१३
१०) डॉ.वा.भा.पाटील - संशोधन पध्दती, प्रशांत पब्लिकेशन जळगांव,
११) जोशी उमा - मास कम्युनिकेशन आणि मीडीया, अनमोल पब्लिकेशन, नई दिल्ली, २००१
१२) www.socialmedia.gov.com

F.Y.B.Com. • SEM - 2

As per UGC Choice Based Credit System

CBCS PATTERN

ORGANIZATIONAL
SKILL DEVELOPMENT - II

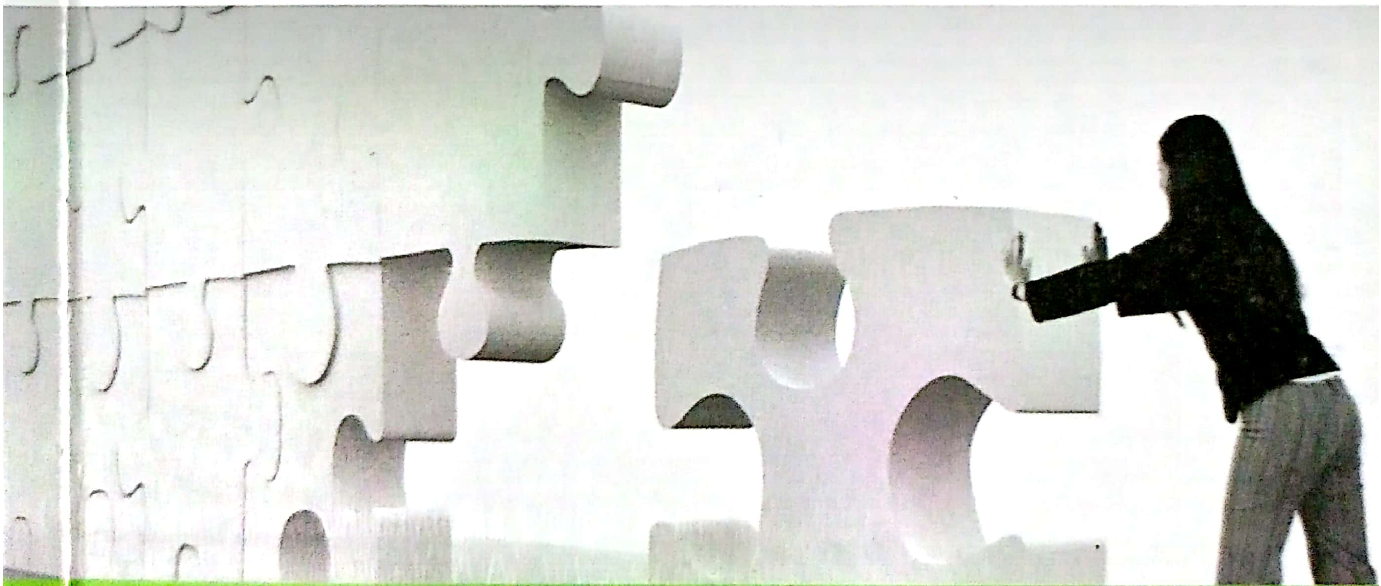

Prashant

Dr. G. B. Kalhapure • Dr. S. N. Gawali
Dr. A. G. Sonawane • Dr. S. L. Argade
Prof. Y. C. Shethiya

Scanned with OKEN Scanner

As per UGC Guidelines and also on the basis of revised syllabus of
Savitribai Phule Pune University
with effect from June, 2019. Also useful for all Universities

F.Y.B.Com. | Sem II

ORGANIZATIONAL SKILL DEVELOPMENT-II

AUTHORS

Dr. G. B. Kalhapure
Principal,
Shri. Dnyaneshwar Mahavidyalaya,
Newasa

Dr. S. N. Gawali
Professor,
C.D. Jain College of Commerce,
Shrirampur

Dr. Anil G. Sonawane
Vice Principal & Associate Professor
R.C.Patel College,
Shirpur

Dr. S. L. Argade
Associate Professor
K.J.Somaiya College of Comm.
Kopargaon

Prof. Yogesh C. Shethiya
Assistant Professor,
RCP IMRD, Shirpur.

Specimen Copy

Prashant

PRASHANT PUBLICATIONS

Scanned with OKEN Scanner

ORGANIZATIONAL SKILL DEVELOPMENT-II

© Reserved

Publisher | Printer:
Rangrao A Patil (Prashant Publications)
3, Pratap Nagar, Dynaneshwar Mandir Road,
Near Nutan Maratha College, Jalgaon 425 001.

Phone | Web | Email:
0257-2235520, 2232800
www.prashantpublication.com
prashantpublication.jal@gmail.com

Edition | ISBN | Price
November 2019
978-93-89492-68-2
₹ 120

Cover Design | Typesetting
Prashant Publications

Specimen Copy

All rights reserved. No part of this publication shall be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying (zerox copy), recording or otherwise, without the prior permission of the Author and Publishers.

Scanned with OKEN Scanner

Savitribai Phule Pune University, Pune

Syllabus for F.Y.B.Com. w.e.f. June 2019

Organizational Skill Development - II

Course Code-115 - A **No.of Credits : 3**

1. **Office Manager**
   a. Qualities of office manager, skills of office manager - Interpersonal skills, Presentation skills, thinking and Negotiation skills, Duties and Responsibilities of office manager
   b. Goal Setting : Concept, Importance of goals, Smart (Specific, Measurable, Achievable, Realistic and Time Bound)
   c. Time Management : Meaning, Techniques, Principles and Significance

2. **Management Reporting (Office Reports)**
   a. Meaning, Purpose or Objectives and Classification of Report, Principles of preparation of report, qualities of good report, steps in report presentation, evaluating the report, follow up of reports
   b. Office Communication : Meaning, Significance, Barriers and Recent trends in Communication such as E-mail, Video Conferencing, Tele- Conferencing, Internet, Intranet, www, etc.

3. **Work Measurement and Standardization of Office Work**
   a. Definition, Objects, Importance, steps in work measurement, techniques of work measurement - Time study and Motion study
   b. Standardization of office work : Meaning, objects, areas of standardization, types of standards, methods of setting standards, advantages and limitations of standardization.

4. **Office Automation**
   a. Objects of Mechanization, Advantages of Mechanization, Factors in selecting office machines, Leasing versus Purchasing Office equipment, Types of modern Office Machines

Contents

1. 1. Office Manager 07

1.1 Introduction
1.2 Qualities of Office Manager
1.3 Skills of Office Manager
1.4 Duties of Office Manager
1.5 Responsibilities of Office Manager
1.6 Goal Setting - Meaning and Concept
1.7 Importance of Goals
1.8 Smart
1.9 Time Management – Meaning and Concept
1.10 Techniques of Time Management
1.11 Principles of Time Management
1.12 Significance of Time Management

2. Management Reporting (Office Reports) 35

2.1 Introduction
2.2 Meaning and Definition of Office Report
2.3 Purpose / Objectives of Reports
2.4 Classification of Report
2.5 Principles of Preparation of Report
2.6 Qualities of Good Report
2.7 Steps in Report Presentation
2.8 Evaluating and follow up of Report
2.9 Office Communication - Meaning and Definition
2.10 Significance of Office Communication
2.11 Barriers of Office Communication
2.12 Recent Trends in Communication

Scanned with OKEN Scanner

3. **Work Measurement & Standardization of Office Work......71**
- 3.1 Introduction
- 3.2 Work Measurement- Meaning and Definition
- 3.3 Objects of Work Measurement
- 3.4 Importance of Work Measurement
- 3.5 Steps in Work Measurement
- 3.6 Techniques of Work Measurement
- 3.7 Standardization of Office Work- Meaning and Concept
- 3.8 Objects of Standardization
- 3.9 Areas of Standardization
- 3.10 Types of Standards
- 3.11 Methods of Setting Standards
- 3.12 Advantages of Standardization
- 3.13 Limitations of Standardization

4. **Office Automation...90**
- 4.1 Introduction
- 4.2 Objects of Mechanization
- 4.3 Advantages of Mechanization
- 4.4 Factors in Selecting Office Machines
- 4.5 Leasing versus Purchasing Office Equipment
- 4.6 Types of Modern Office Machines

- **Reference Books...107**

Scanned with OKEN Scanner

KAVAYITRI BAHINABAI CHAUDHARI NORTH MAHARASHTRA UNIVERSITY, JALGAON

S.Y.B.Sc. | CS 401 | SEM IV

DATA STRUCTURE - II

Prof. S. E. Pate

Prof. V. P. Mahajan | Prof. S. D. Mone

Prashant

COMPUTER

KAVAYITRI BAHINABAI CHAUDHARI NORTH MAHARASHTRA UNIVERSITY, JALGAON

S.Y.B.Sc. | ELE 401 | SEM IV

DIGITAL COMMUNICATION

Prof. (Dr.) A. L. Chaudhari | Prof. (Dr.) R.S. Khadayate
Dr. L. B. Patle | Dr. S. G. Bachhav | Prof. M. S. Kale

Prashant

ELECTRONICS

S.Y.B.Sc. ▪ MB - 301-302

KAVAYITRI BAHINABAI CHAUDHARI
NORTH MAHARASHTRA UNIVERSITY

SEM - III | CBCS PATTERN

MICROBIOLOGY

BASIC MICROBIAL ENZYME AND METABOLISM

MICROSCOPY AND MICROBIAL ECOLOGY

Dr. R. Z. Sayyed
Dr. V. M. Chaudhari | Prof. S. A. Joshi
Dr. S. P. Patil | Dr. Y. S. Chaudhari

Prashant

Microbiology

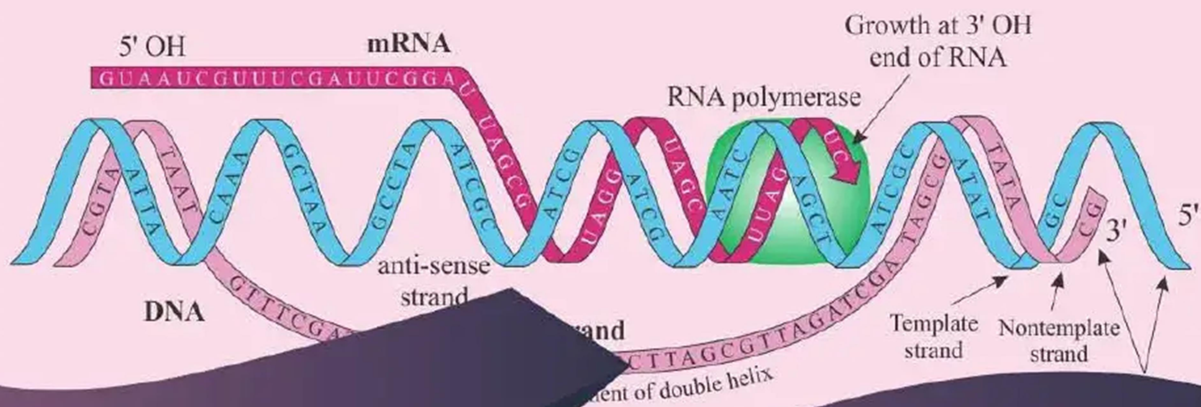

CBCS PATTERN

KAVAYITRI BAHINABAI CHAUDHARI NORTH MAHARASHTRA UNIVERSITY, JALGAON

S.Y.B.Sc. | MB 401 - 402 | SEM IV

MICROBIOLOGY

GENETICS AND IMMUNOLOGY

BASIC INDUSTRIAL MICROBIOLOGY

Dr. R. Z. Sayyed

Prof. S. A. Joshi | Dr. S. P. Patil

Prashant

MICROBIOLOGY

भारती विद्यापीठ अभिमत विश्वविद्यालय, पुणे

नॅक द्वारे पुर्नमुल्यांकनात 'A+' दर्जा प्राप्त
केंद्र सरकारच्या मनुष्यबळ विकास मंत्रालयातर्फे 'A' दर्जा प्राप्त

अभिजीत कदम इन्स्टिट्युट ऑफ मॅनेजमेंट अॅन्ड सोशल सायन्सेस, सोलापूर

मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे
43 वे राष्ट्रीय अधिवेशन - 2019

मनुष्याणाम् वृत्तीरर्थः।

दि. ३१ आक्टोंबर, ०१ व ०२ नोव्हेंबर २०१९

|| प्रमाणपत्र ||

हे प्रमाणित करण्यात येते की...

प्रा./डॉ. अनिल गंभीरराव सोनवणे

आर.सी. पटेल कला वाणिज्य व विज्ञान महा. शिरपूर

यांनी दि. ३१ ऑक्टोबर आणि दि. ०१ व ०२ नोव्हेंबर, २०१९ रोजी आयोजित करण्यात आलेल्या **"मराठी अर्थशास्त्र परिषदेच्या ४३ व्या राष्ट्रीय वार्षिक अधिवेशनास"** प्रतिनिधी म्हणून सहभाग नोंदवला. अधिवेशना दरम्यान त्यांनी

शिवाजी महाराजांची अर्थनिती

या विषयावर शोधनिबंध सादर केला.

डॉ. राजेंद्र भांडवलकर	डॉ. व्हि. एस. मंगनाळे	डॉ. के.के. पाटील	डॉ. रामदास माहोरे
कार्यवाह	स्थानिक कार्याध्यक्ष	कार्याध्यक्ष	अध्यक्ष
		मराठी अर्थशास्त्र परिषद	मराठी अर्थशास्त्र परिषद

UGC Sponsored National Conference on

New Insights of Microbial Biotechnology

In Collaboration with Biotech Research Society of India (NMU, Jalgaon Unit)
Jointly organized by

Department of Microbiology and Biotechnology

S.S.V.P. SANSTHA'S LATE KARMVEER DR. P.R. GHOGREY SCIENCE COLLEGE, DHULE

DHULE

Shri Shivaji Vidya Prasarak Sanstha's

Late Karmveer Dr. P.R. Ghogrey Science College

ज्ञान - विज्ञानं विमुक्तये

Deopur, Dhule - 424 005